

Յ Ո Ւ Զ Ա Ր Զ Ա Ն

ԳՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԺՈՅ ԱՌԹԻՒ 100ԱՄԵԱՅ ՅՈՐԵԼԻՆԻ ՀԱՄՏԱՏՄԱՆ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ Ի ՎԻԵՆՆԱ

(1811—1911)

ԵՒ 25ԱՄԵԱՅ ՏԱՐԵՇՐԶԱՆԻ “ՀԱՆԳԷՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ,, ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹԻ

(1887—1911)

ՀԱՏԱՐԱԿԱԼ Ի ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՆԷ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՆԱՄԲ ԱԾԽԱՆԿՑՈՑ
“ՀԱՆԳԷՍԻ” ԵՒ ՀԱՅԵՐԷՆԱԳԷՑ ԲԱՆԱՍԻՐԱՑ

ՎԻԵՆՆԱ 1911

Մ խ ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

SONDERABDRUCK AUS

HUSCHARDZAN

FESTSCHRIFT AUS ANLASS DES 100JÄHRIGEN BESTANDES DER
☐ ☐ MECHITHARISTEN-KONGREGATION IN WIEN ☐ ☐

(1811—1911)

UND DES FÜNFUNDZWANZIGSTEN JAHRGANGES DER
PHILOLOGISCHEN MONATSSCHRIFT „HANDES AMSORYA“

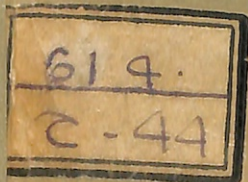
(1887—1911)

HERAUSGEGEBEN VON DER MECHITHARISTEN-KONGREGATION UNTER MITWIRKUNG
☐ DER MITARBEITER DER MONATSSCHRIFT UND ZAHLREICHER ARMENISTEN ☐

WIEN 1911

MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ “ՅՈՒՇԱՐՁԱՆ,, ԻՆ

Աղետարի մը վերանայան Միջինարեան Միջնադարեան հարիւրամեայ զործունէութեան վրայ:

1. Գալիլէոս Գալիլէոս Գալիլէոս: Ազգայնագիտի կրկնագիրը քննարկող:
2. Նոնալիս Ն. Բիւրգալիս Գալիլէոս: Հնունդին Մալիսիսի հրատարակութեան Ազգայնագիտի եւ Գ. Փարպեցի:
3. Weber Prof. Dr. S.: Ueber die Versuche, den Verfasser der Invektiven gegen die Armonier ... zu bestimmen (= Միւս. Վեբեր Գալիլէոս Սահակայ Կաթողիկոսի ընդդէմ Հայոց երկու հալաւտութեան հեղինակն որոշելու փորձ մը):
4. Խալիլիս Գալիլէոս Գալիլէոս: Գալիլէոս Գալիլէոս Գալիլէոս: Գալիլէոս Գալիլէոս Գալիլէոս:
5. Peeters P.: La passion arménienne de S. Serge le Stratégate (= Պեթերս Ս. Սարգսի զօրավարի հայերէն վկայարանութիւնը):
6. Conybeare F. C.: The age of the old armenian version of Irenaeus (= Կոնբէր Գալիլէոս Գալիլէոս Գալիլէոս: Ս. Իրենէոսի զրուածոց հայերէն թարգմանութեան ժամանակը):
7. Մոնիս Մոնիս Գալիլէոս: Վերջապահ աստուածը Եփրեմի վան Նիկոմիդիայ քաղաքի:
8. Meillet Prof. Dr. A.: Remarques sur les l de l'arménien classique (= Մէլէ Գալիլէոս Գալիլէոս: Դիտողութիւններ հայերէն լեզուի գրերու վրայ):
9. Lüdtke Dr. W.: Zum armenischen und lateinischen Physiologus (= Լյուդե Գալիլէոս Գալիլէոս: Հայերէն եւ լատինական Բարուխիսի վրայ):
10. Մալիլիս Մալիլիս Մալիլիս: Մի առեղծուած Նարեկի մէջ:
11. Seidel Dr. E.: Ein neues Exemplar des alten Aytark' und Allgemeines zu seinem medizinischen Abschnitte (= Սեյդէլ Գալիլէոս Գալիլէոս: Հին Այտարկի նոր օրինակ մը եւ անոր բժշկական հատուածներու վրայ ընդհանուր դիտողութիւններ):
12. Տեք Գալիլէոս Գալիլէոս: Նախին Հայոց հոգեպաշտութեան շրջանից:
13. Հալիլիս Մալիլիս Գալիլէոս: Հայոց Արաքացոց իշխանութեան տակ:
14. Tournebize Prof. Fr.: Schah Abbas I. et l'émigration forcée des Arméniens de l'Ararat (= Տուրնեբիզ Գալիլէոս Գալիլէոս: Շահաբաս Ա. եւ Արարատեան Հայոց ընդի գաղթականութիւնը):
15. Lehmann-Haupt Prof. Dr. C. F.: Die chaldische Keilinschrift von Kaissaran (= Լեհման-Հաւթ Գալիլէոս Գալիլէոս: Կիսարանի խալդիական սեպագրութիւնը):
16. Մեք Գալիլիս Գալիլիս Գալիլիս: Արդի հայերէնի անցեալը, ներկան եւ ապագան:
17. Zanolli Prof. A.: Qualche osservazione sulla formazione del plurale nell' antio Armeno (Ժանոլի Ս. Քալոլի մը Նկատողութիւններ հին հայերէնի յոգնակիի ձեւին վրայ):
18. Գալիլիս Գալիլիս Գալիլիս: Ս. Հայերէն լեզուն գեղազարդական տեսակէտով:
19. Pedersen Prof. Dr. H.: Armen. “կորիւն”:
20. Մալիլիս Մալիլիս Գալիլիս: Այոջ քանի:
21. Marquart Prof. Dr. Jos.: Armenische Streifen. I. Historische Data zur Chronologie der Vokalgesetze. II. Zur Liste der Provinzen von Xorasan (Մարկարթ Ս. Յոս. Հայկական զօնք. Ա. Հայերէն ձայնական օրինաց ժամանակագրութեան համար պատմական տուեալներ: Բ. Խորասանի գաւառներու ցանկը):
22. Թոնգալիս Գալիլիս Գալիլիս: Ստեփանոս բժիշկ Եփրեմիանեան:
23. Վալիլիս Մալիլիս Գալիլիս: Ա. “Մուհի”, մասնիկը դասական հայերէնի մէջ:
24. Kraelitz-Greifenhorst Dr. Fr. v.: Ein Brief an den armenischen Hofkaplan Wardapet Nerses in Wien aus dem Jahre 1697 (Կրալից-Գրեյֆենհորսթ Գալիլիս: Թուղթ մը ուղղուած առ Ներսէս Վրդ. Դրան երեցի վերանայ, յամէ 1697):

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԲԺԻՇԿ ՇԷՀՐԻՄԱՆԵԱՆ

Դ. ԴՈՎՏ. ՎԱՀՐԱՄԷ Յ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

Պովկասի հին բժիշկ մըն է սա, եւ ինչ նուազ կարեւորներէն, որ իւր ծննդավայրին մէջ փայլելէ առաջ, ապրած է Կ. Պոլսոյ Հայ գաղութին գիրկն եւ անոր շուքն ու պատին եղած:

ԺԸ—ԺԹրդ դարուն կը վերաբերի այս բժիշկը, բայց պատմութեան մէջ շատ քիչ յիշատակութիւն ունի, այն ալ այնպէս ցանցառ, որ եթէ ինքն անձամբ իր անունն անմահացուցած չըլլար, պիտի կորսուէր ի սպառ մոռացութեան խորը:

Բժիշկ Շէհրիմանեան աւելի յայտնի է մեզ իւր երկերով, որոնք՝ շատերուն անձանօթ, բայց Հայ բժշկական մատենագրութեան թանկագին գործարներն են հինէն ի վեր: Անոնց շնորհիւ ես պիտի ջանամ այսօր ծանօթացնել բազմազատակ զրող-բժիշկ մըն ալ:

Իմ գլխաւոր առաջնորդներս են անոր “Ներեղայ Ժանարարի”, “Փլուրայ” կամ “Տնկաբանութիւն Հայաստանի”, կոչուած երկու ձեռագիր գործերն, որոնց առաջինը շարադրած է նա Կ. Պոլսի 1796ին, եւ երկրորդը Պովկաս՝ 1818ին:

“Հայաստանի Կնիւթանութիւնը”, չեմ տեսած երբեք, բայց “Ներեղայ Ժանարարի”ն, զոր Շէհրիմանեան բժիշկի կեանքին լուսատու աղբիւրը կը նկատեմ, ունիմ: Անոր երեսագիրը միայն կու տայ մեզ բաւական տեղեկութիւններ. կարեւոր է ներկայացնել նախ զայն, որ է՝

ԱՆԿԻՆԴԱՅ ԺԱՆՏԱՆՈՍԻ, Յորո՞՞հ հաւի երկարագոյն զաւահանէ է զաւանայն պարագայից պարագայից իմա ըստ հաւայ վաղեմի է պարի երեւելէ Բժշկայ Ժանիւրոյ՝ յիշլուրայ է յարաւա: Ժողովալ Ժեմա՝ զգուշութեամբ է Ժանիւրայ ընդհանուր Բազմապայ Ժանիւրութեամբ զարդարեալ, Ժորձապայն պարագայութեամբ ընդհանուր է Ժիւլիպայիւն իշխարարութեամբ յերեւելալ: Ի Բժիշկ ըստ Ժանիւրայ Երեւելայն Տնկիւթեցոյ, Ի յիշլուրայ Ժեմա Ժեմոյ՝ 1796: (Ի Կոստանդնուպոլիս):

Ինչպէս կ'երեւայ հոս, անոր անունն քով կը գտնենք “Տնկիւթեցի”, յորջորջանքն, ուրկէ յայտնի կ'ըլլայ, թէ նա ծնած էր Տփղիս քաղաքը: Մականունը սակայն մտածել կու տայ, թէ նա սերունդ էր թերեւս այն մեծ գերդաստանին,

որուն համբաւն Արեւելքէն Արեւմուտք փառաւորապէս ճախրելով, անմոռանալի եղած է մեր մէջ դարերէ ի վեր:

“Շէհրիմանեանք”, կամ “Շահրիմանեանք”, Հայ-կաթողիկ ընտանիքէ մը, Ժէրդ դարու սկիզբէն երեւելի եղած են նախ Նոր-Ջուղա¹, ուրկէ հետզհետէ Կովկաս, Հնդկաստան, եւ հոսակ ուրեմն իտալիա, Աւստրիա տարածուելով², ազամանդի վաճառականութեամբ միլիոններ կը շահին. անոնց մէջէն գրագէտներ³, մեկենասներ զորապետներ կը հասնին, եւ ոմանք Լիվոնոյ, Վենետիկ ու Տրիեստ քաղաքներուն մէջ այնպիսի բարձր դիրքեր կը գրաւեն, որ մինչեւ անգամ կոմսութեան տիտղոսին կ'արժանանան, Աւստրիոյ Լէոպոլտ Ա. կայսեր հրովարտակով⁴:

Դժուար չէ ընդունիլ, թէ Նոր-Ջուղայեցի Շէհրիմանեաններէն մէկն ալ, ով գիտէ, երբ, զաղթած է ժամանակին Տփղիս, եւ ունեցած է հոն բժիշկ Ստեփանոսը:

Յայտնի չէ, թէ որ թուականին ծնած էր մեր բժիշկը, սակայն “Անդեղայ Ժանարապի”-ին մէկ քանի կէտերուն ուշ ընելով, կրնանք վեր ի վերոյ հետեւցընել, թէ անոր ծնունդը պատահած ըլլալու է 1754—58ի ժամանակամիջոցին մէջ, եւ ահա ինչպէս:

Իր աշխատութեան մէջ տեղ մը (էջ 65) ժանտախտի յատուկ դեղն մը վրայ խօսած պահուն, Շէհրիմանեան երբ անոր օգտակարութիւնը կը մատնանշէ, կը յաւելու, “Ուսոյ մեղ փոքը” յամայն ամանակայ, խօսքը. արդ, եթէ “Անդեղայ Ժանտախտի”-ի գրութեան ժամանակ՝ 1796ին, Շէհրիմանեանի “յամայն ամանակայ փոքը” գտնէ 12 կամ 15 տարուան ենթադրեք (եթէ ոչ աւելի), նա բժիշկ եղած կ'ըլլայ՝ 1781—84ին գրեթէ, եւ եթէ ընդունինք, որ առ նուազն 25 կամ 26 տարեկան հասակին աւարտեց իր ուսանողութիւնը, այն ատեն՝ ծնած կ'ըլլայ 1754—58 թուականներուն:

Լիվոնոյի Հայկական Եկեղեցւոյն ազգահամարական տետրին մէջ նշանակուած Շէհրիմանեաններու մէկ ցուցակն 1788ին կը ներկայացընէ՝ Ստեփան Էֆէնդիմանեան մը⁵. արդեօք մեր այս բժիշկն է. թուականը կրնայ յարմարիլ, բայց դժուար է մեզ հաստատել զայն առ այժմ: Այսու ամենայնիւ, երբ Անդեղայ Ժանարապին կարգաւով, կը նշմարեմ Ստ. Շէհրիմանեանի վրայ Համալսարանական բժշկի յատկութիւններ, եւ իւր հմտութիւն մը Եւրոպական եւ մասնաւորապէս իտալական բժշկութեան հին վարպետներու աշխատութիւններուն, երբ մանաւանդ անոր Եւրոպա գտնուած ըլլալն ալ կ'իմանամ Անդեղայ 37րդ էջէն, եւ ինքնակոչ բժիշկները ծաղընը կը տեսնեմ 117րդ էջին մէջ, այլ եւս չեմ վարանիր բնաւ ըսելու, թէ նա իր բժշկական ուսումն առած ըլլալու էր Եւրոպայի մէջ անպատճառ, եւ թերեւս իտալական Համալսարանի մը մէջ, ինչպէս սովոր էին մեր բոլոր հին Հիպոկրատեանները:

¹ Պատմ. Նոր-Ջուղայ որ յԱպազան, Երեւ. Թ. Տեր Եֆէմիմեան, 1880 թ Նոր-Ջուղա, Հատ. Ա. Պատմ. Հայ Գաղթականութեան ի Լիվոնո, Հ. Ուղղութեան, Վենետիկ 1891, էջ 207—211: “Սխառ կան” Հ. Աւետիկ էջ 390 եւ 446:

² Պատմ. Հայ Գաղթ. ի Լիվոնո եւ “Սխառ կան”, “Հայ-Վենետ” Հ. Աւետիկ էջ 390 եւ 495:

³ Աղբաւեր Արարատեան ի Վալիթա, Հատ. Ա. Թիւ 4, 1848, էջ 29 եւ միւս յիշուած գրքերը:

⁴ Սոյն Հրովարտակը հրատարակուած է ի Պատմ. Հայ Գաղթ. ի Լիվոնո, էջ 299—307: Տես եւ Տալանի Մայր Եւրոպայի Միջին-Եւրոպայի, Վենետիկ էջ 920—921:

⁵ Պատմ. Հայ Գաղթ. ի Լիվոնո էջ 209:

Իմ այս վարկածս աւելի ստուգելու համար, թէ եւ առանձին նամակներով քանիցս դիմեցի Պատուայի, Բոլոնեայի, Պիզայի, Տուրինի, Հռոմի, Նապոլիի բժշկական Համալսարաններու տնօրէններուն, բայց ասոնք չկրցան ո՛րեւէ տեղեկութիւն մը հաղորդել ինձ այս մասին:

Ակներեւ է սակայն իր գործերէն, որ Ստ. Շէհրիմանեան ինքնաստեղծ, ինքնու բժիշկ մը չէր, այլ օրինաւորապէս կրթուած եւ փորձառութիւններով զարգացած մը, եթէ ոչ՝ պիտի չկարենար արտադրել Անդեղայ Ժանարապի եւ Հայաստանի Կանաչ-Կանաչ գործերն, որոնք իրենց դարուն գիտական կնիքը կը կրեն բացորոշապէս:

Իւր բժշկական վկայականն ստանալէ յետոյ թերեւս ժամանակ մը մնաց նա իտալիա, որով անկասկած ուրիշն եղած չէր կրնար ըլլալ 1788ի Լիվոնոյեանկ Ստ. Շէհրիմանեանը:

Տեղեկութիւն չունինք բնաւ, թէ ինչպէս անցած է անոր մանկութիւնը, ուր առած էր նա իր նախնական դաստիարակութիւնը, ով էր Հայրը: Շատ հաւանական է, որ Ստեփան սկիզբները կրթուեցաւ Տփղիսի մէջ, այլ յետոյ՝ ղրկուեցաւ գնացէ Վենետիկ, ուր շատերու պէս¹ ինքն ալ Միսիթարեաններու հսկողութեան տակ պատրաստուեցաւ բժշկական դասընթացքի, զոր աւարտեց ո՛ր գիտէ, Բոլոնիայի, կամ Պատուայի եւ կամ Պիզայի բժշկական Համալսարանն, ուրկէ կը վկայուէին ընդհանրապէս մեր նախնի բժիշկները²:

Անդեղայ Ժանարապին թղթատելով, անոր վերջի էջերէն կ'իմանամ, որ Շէհրիմանեան Թուրքիոյ մայրաքաղաքը կը գտնուէր 1791ին, ուր իբրեւ Հայ բժիշկ անուանի էին միայն Պօղոս Անտոնեան-Շաշեան³ եւ Յովակիմ Օղուլուխեան⁴: Ժանտախտը կը տիրապետէր հոն դարձեալ այն ատեն. այդ սոսկալի հիւանդութեան ուսումնասիրութիւնն ընկու համար էր արդեօք որ կու գար: Ի՞նչ բան հակառակը կրնայ ըսել տալ մեզի, երբ աչքի առաջ ունինք իրմէ աշխատութիւն մը, ամբողջապէս նուիրուած այդ նիւթին, եւ շարք մը փորձերու, որոնք կատարուած են Կ. Պօլսոյ այլեւայլ թաղերու ժանտախտաւոր հիւանդներու վրայ:

Շէհրիմանեան Կ. Պօլսոյ մէջ իր դիտած ժանտախտաւորներու ամենահինն 1791 թուականով կը ներկայացնէ, բայց ես կը կարծեմ որ նա աւելի կանուխ եկած ըլլալու էր հոն, թերեւս 1790ի կամ 1791ի սկիզբներն, եթէ Լիվոնոյի 1788ի Ստ. Շէհրիմանեանը մեր այս բժիշկն համարինք:

Իւր գրածներէն դատելով, կրնանք վստահաբար ըսել, որ նա Կ. Պօլսոյ մէջ բժշկութիւնը բրած է առ նուազն 1791—1796. իր դարմանածներն՝ որոնց մէկ քանիին պատմութիւնը կը գտնենք Անդեղային մէջ, 1796 թուականի նոյեմբեր ամսէն անդին չեն անցնիր, սկսելով 1791 օգոստոսին:

Այս հինգ տարուան ընթացքին մէջ Շէհրիմանեան ամենափոր գործունէութեան շրջան մը բոլորած ըլլալ կը թուի. մեծ յաջողութեամբ կը դարմանէ ժանտախտաւորներ, ժանտախտաբոյժ դեղեր շարունակ կը կիրարկէ, եւ ստոյգ մահէ

¹ Հանդէս Աւետիկ 1894, էջ 117:

² “Les anciens médecins arméniens diplômés des Universités d'Italie” par le Dr. V. Torkomian, Paris 1903, էջ 4—27.

³ Հանդէս Աւետիկ 1893, էջ 251:

⁴ Ար 1896, էջ 148:

կազատե ծանր հիւանդներ, որոնց մեծ մասն իւսկիւտարէն էին. հոն կը բնակէր արդեօք:

Իւր կատարած փորձերն ու ըրած բժշկութիւնները չէ ուզած սակայն ըռութեան քողով եւ մեռելութեան պատանքով ծածկել, այլ անոնցմէ տապալապ սերունդներու ալ օգտակարութիւն մը հանելու տենչով, գրիչը ձեռք առած, նստած է գրել Անդէլայ Ժանդախի ընտիր գործն, որ իւր հմտալից պարունակութեամբն՝ ոչ միայն իւր Հեղինակին զուլիս-գործոցն եղած է, այլ վերջնութեւ պարունակութեան ալ մեծապէս պատուաբեր հայ-աշխատութիւն մը: Ստ. Շէհրիմանեանց հայ բժշկական պատմութեան մէջ նշանաւորած է արդարեւ 1796 թուականը, ծնունդ տալով այնպիսի երկի մը, որ հայերէն համանիւթ գրուածներու անգլերանկէն էր, եւ Կ. Պոլսոյ հայ բժշկութեան ալ արտադրած առաջին եւ միակ գրաւոր վաստակը:

Շատ եւ շատ օրինակելի է ուրեմն Շէհրիմանեան բժիշկին պրոֆան կեանքը, բեղուն եւ աշխատաւոր, որուն համարատուութիւնն է որ պատկերացած է կարծես Անդէլայ Ժանդախիին մէջ:

Շէհրիմանեանի Կ. Պոլիս գալէն երեք տարի վերջն էր՝ 1794ին, որ կը վերաշինուէր Նարլը Գաբուի մեր հին Հիւանդանոցն եւ կը հաստատուէր Բերայի Ազգ. Հիւանդանոցը¹: Ասոնք ժանտախտաւորներու յատուկ դարմանատուններ էին ի սկզբան. արդեօք Շէհրիմանեան բժիշկ պաշտօն վարեց անոնց մէջ²:

Անդէլայ Ժանդախիին գրեւէն վերջը մնաց դեռ Պոլիս, եւ որչափ ատեն, յայտնի չէ. 1796էն ութ տարի յետոյ զինքը կը գտնենք Կովկաս (Տփղիս թերեւս), ուր կը հասնի հնգօրեայ ճամբորդութենէ մը յետոյ: Տէր Գիւտ Բահանայ Աղանեանի Պիւսան Հայոց Պատմութեան ընտիր աշխատութիւնն է որ կ'աւանդէ զայս, ցոյց տալով մեզի Տփղիսի եւ Եղիսաբէթուպոլիսի եւ Երեւանի Հայոց առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոսի մը 1804 յունիս 5 թուակիր մէկ նամակն, որուն մէջ կը կարդանք, «Զգաւիչն (Դաւիթ կաթողիկոսի համար է) ամենայն նախատանօք անդ ի Սուրբ Աթոռն գահիւ եւ հարկանելով քօչեցուցեալ են զըզոր միարանսն աղիւիք յերեւան. այլ ի վերջոյ պատմելոյ տէր Խաչատուրի եղբայր Յովհաննէս Վարդապետին եւ Գեղամացի փափախու. որդի Վարդան Վարդապետին, եւս եւ Հաւրիմանեան Բժիշկ Ստեփաննի, որք նոր եկին յամսոյս 26 հինգօրեայ ճանապարհորդութեամբ, եւն³»:

Ուրեմն 1804 մայիս 26ին է, որ Ստեփան բժիշկ կը հասնի իր ծննդավայրը, Դաւիթ-Դանիէլի ան կաթողիկոսական կոիւնքուն միջոցին:

Այդ թուականին ճամբայ ելած էր Կ. Պոլսէն, չեմ կարծեր, եւ ահա ինչու. Նախապէս յիշեցի, թէ Շէհրիմանեան գրած է ուրիշ աշխատութիւն մըն ալ՝ Տնկաբանութիւն կամ Փլուրայ Հայաստանի անուն, որուն համար Հ. Բարսեղ Վ. Սարգսեան Վենետիկէն 1895ին կը գրէր ինչի, թէ՝ «Երեք հատորներէ բաղկացեալ տնկաբանական բառարան մըն է, եւ կ'ըսուի՝ որ քսան եւ աւելի տարիներու քրտնաթոր աշխատութեան արդիւնք է այն. Տփլիսաբնակ Աւետիք Մկրտիչ Էնֆիէճեանցի ձեռագրաց ցուցակին մէջ կը գտնուի այս գործոյն Գրդ հատորը միայն, որ Ո տառով

¹ Հանդիս Ամսթրամ 1896, էջ 6:

² Արեւիկ 1907, յունիս 12, թ. 6514:

³ Պիւսան Հայոց Պատմութեան Գիրք Ե. «Դանիէլ կաթողիկոս» էջ 416:

կը սկսի եւ կ'աւարտի եղեր Օով, եւ կը կրէ 1818 յունիս 20 թուականը, որ անշուշտ Գրդ հատորին աւարտման տարեթիւն ըլլալու է»:

Սոյն համառօտ տեղեկութենէն կ'իմացուի, որ Շէհրիմանեան իւր Փլուրայն սկսած է 1797—98 եւ աւարտած 1818ին: Բայց որովհետեւ բուսաբանական այդպիսի ընդարձակ եւ երկարաշունչ աշխատութիւն մը գլուխ հանելու համար հարկ անհրաժեշտ էր որ զրոյց մի առ մի ծանչնար Հայաստանի բոյսերն եւ տունկերն եւ ուսումնասիրէր անոնց յատկութիւններն, ինչ որ կարելի չէր՝ առանց ճանապարհորդութիւններ կատարելու, վստահաբար կրնամ ենթադրել, որ Շէհրիմանեան իր հսկայ ձեռնարկին յաջողութեան համար Կ. Պոլսէն ուղեւորեցաւ Հայաստան, անոր Տնկաբանութիւնն անձամբ ուսանելու, եւ այլեւայլ տեղեր այցելէ յետոյ հասաւ իր հայրենիքն 1804ին եւ վերջնականապէս հաստատուելով Տփղիս, հոն իր ամբողջ կեանքը նուիրեց Հայաստանի Փլուրային պատրաստութեանը:

Շէհրիմանեանի այս հոգակապ աշխատութիւնը, կը ցաւիմ յայտնելու, որ չեմ տեսած բնաւ, բայց հոգեւոր Հ. Ղեւոնդ Ալիշան Հայ Բանասէն մէջ ունի անկէ լայն փոխառութիւններ¹, եւ Նորայր Բիւզանդացի իր Վնիս-Բիւն անասնոց Ժառնանց յիշատակելոյ է Վասիլ Սալայիւրեցոյ աշխատութեան մէջ² յառաջ կը բերէ քանի մը մասեր, որոնցմով շատ հեշտ է գուշակել, թէ ինչ ընտիր եւ եզակի գործ մըն է այն, զոր Շէհրիմանեան տարիներու մանրուսումն համբերութեամբ եւ ճշմարիտ գիտնականի յամառ հետազօտութիւններով կերտած է, իբրեւ արձան յիշատակի իր մեծահամար տաղանդին եւ բազմամեայ վաստակաւոր բժշկութեան:

Շէհրիմանեանի աշխատասիրած Փլուրայն Հայաստանէն երկու ամբողջական օրինակ (ընդօրինակութիւն) բարեբախտաբար կը գտնուին այժմ Մոսկուա Լազարեանց Ճեմարանի Մատենադարանը³: Իսկ Էնֆիէճեանց սեպհականութիւնն եղով 9^{րդ} հատորը՝ որ հեղինակին իսկական գիրն եղած ըլլալու է, ծախուած է Տիւրքիէի թաղաւորական Համալսարանին. անոր հայերէն Ձեռագիրներու հաւաքածոյին 88^{րդ} է այն⁴:

Յաւալի է, որ 1818էն յետոյ տեղեկութիւն մը չկայ Շէհրիմանեան բժիշկի վրայ, որ Ալեքսիս Կապուստիանով ալ կրեր է, ինչպէս կը նշանակուէր Էնֆիէճեանց ձեռագրացուցակին մէջ ըստ Հ. Բ. Սարգսեանի: Չգիտենք թէ որչափ դեռ ապրեցաւ նա, երբ կ'ընկէ իր բազմարդիւն կեանքը, գրեց ուրիշ գործեր ու, ունեցաւ զաւակներ, ո՞ր կը հանգչէ նա: Ամէն անգամ որ տեղեկութիւններ հարցուցած եմ այս մասին իմ տիղիսարնակ բարեկամներուս, չեմ կրցած որոշ պատասխան մը ստանալ:

1818ին, նա արդէն կեանքի 65րդ աշնան մէջ, եթէ կրցաւ իւր 70 կամ 75 տարիքին հասնիլ, մեռած կ'ըլլայ 1823—25, եւ հաւանաբար Տփղիս, որ Կ. Պոլսէն յետոյ եղաւ անոր բժշկութեան միակ եւ վերջին սապարէզը:

¹ Հայ Բանասէն էջ 17—21, 31, 36, 51, 53, 55, 61:

² Բանասէն, Պարիս 1901, էջ 99 եւ ուրիշներ:

³ Այս Մատենադարանի ցուցակին մէջ (1888, էջ 31, թ. 1291) կը նշանակուի անոր մասին այսպէս. [Մեծութիւն] 26X16 Em. 472 թ. 35 տող: «Տնկաբանութիւն կամ Փլուր Հայաստանի. որ է բառարան տնկոց, բուսոց, ծաղկանց, արմատոց եւն, հանդերձ բացատրութեամբ յայլ եւ այլ լեզու. Ստեփանոսի Բ. Շէհրիմանեանց»:

⁴ Verzeichnis der armenischen Handschriften von F. N. Finck etc. Tübingen, 1907, էջ 122.

Երեւելի սակայն, որ նա քիչ մ'ալ զբաղող եղած է ազգային կեանքով, որովհետեւ 1816ին, Տփղիսի առաջնորդ Ներսէս Եպ. Աշտարակեցին (յետոյ կաթողիկոս) իբրեւ Ռուսի լատես ամբաստանողներուն մէջ կը գտնենք անոր անունն ալ, զոր Աղ. Երիցեանց աւանդած է, գրելով այսպէս.

“Միեւնոյն ժամանակ Ներսէսի հակառակորդները աշխատում էին գրգռել նորա դէմ Ներսէսի սարգարին եւ Էջմիածնեցոյ: Թիֆլիզից Էջմիածին գնացող Վրաց ազգի իշ. Բագրատեան-Մուխրանսկին եւ Հայ Բէիշ Էպիսկոպոսը խորհրդաբար հասկացրին սարգարին, որ Ներսէսը իր ազգականների ձեռքով գաղտնի տեղեկութիւններ է ստանում Պարսից Տէրութեան մասին եւ հաղորդում է Ռուսաց¹”:

Ներսէս Աշտարակեցւոյ դէմ Ստ. Շէհրիմանեանի այս արարքը գովելն էր թէ ոչ, չեմ կարող դատել. պատմութեան անաչառ քննութեան կը վերաբերի այդ վճռել: Ամէն պարագայի մէջ, ինչպէս որ ալ դատուի եղածը, արդեւք մը չէ, որ Շէհրիմանեան Ստեփան բժիշկը չնկատենք մին կովկասահայ հին նշանաւոր դէմքերէն, որոնք իրենց տաղանդովը, գրչովը ու ազգագրութեամբ թիւններով մեծ անուն թողած են ազգ. պատմութեան մէջ: Ստեփան Շէհրիմանեան, Պետրոս Բալանթարեան² յետոյ Երկրորդ բժիշկն է որ իւր գրիչով անթառամ պսակ հիւսած է կովկասի Հայութեան մասնաւորագէտ, եւ Հայ բժշկութեան ընդհանրագէտ, կարժէ որ դիտենք անոր աշխատասիրութիւններն ալ, մեզի ծանօթ եղածներն եւ մանաւանդ Լեւոնիայ Ժանդարտի, որ քովս է, անոր իսկական գրածը, որուն վրայ այլուր առիթ կ'ունենանք խօսելու:

Բերա 1/14 Օգոստոս 1911:

¹ Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գիրք 2, Գլուխ Կ. Երեւան Ե. Աշտարակեցի Կ. Կոստանեանց, Աղեքսանդրուպոլ 1909:

² Բժշկութեան Համար, Զուգայեցի Քալանթարեան Պետրոս բժիշկի, ապ. ի նոր Նախիջևան յամի տեառն 1789: Հոնքի Լեւոնիայ 1891, էջ 11-17:

25. Մաքս Կրիստիան Մ. Վ. Զէյթունի բարբառի ծայնական դրուծիւնը:

26. Բադրի Կրիստիան Մ. Վ. Զէյթունի բարբառի ծայնական դրուծիւնը:

27. Գրագրական Մ. Վ. Զէյթունի բարբառի ծայնական դրուծիւնը:

28. Jensen Prof. Dr. P.: Hittitisch-armenisch (= Եւրոպ. Զէյթունի-հայերէն):

29. Ալիս Կրիստիան Մ. Վ. Զէյթունի բարբառի ծայնական դրուծիւնը:

30. Strzygowski Prof. Dr. J.: Ein zweites Etschmiadsin-Evangeliar (= Ստրիցովսկի Եւրոպ. Զէյթունի-հայերէն):

31. Բադրի Կրիստիան Մ. Վ. Զէյթունի բարբառի ծայնական դրուծիւնը:

32. Bittner Prof. Dr. M.: Einige Kuriosa aus dem armenischen Dialekte der Walachei und der Moldau (= Մ. Բիտներ Եւրոպ. Զէյթունի-հայերէն):

33. Կրիստիան Մ. Վ. Զէյթունի բարբառի ծայնական դրուծիւնը:

34. Փրիստիան Մ. Վ. Զէյթունի բարբառի ծայնական դրուծիւնը:

35. Ստրիցովսկի Մ. Վ. Զէյթունի բարբառի ծայնական դրուծիւնը:

36. Lidén Prof. Dr. E.: Ein Beitrag zur armenischen Lautgeschichte (= Լիդեն Զէյթունի-հայերէն):

37. Արիստիան Մ. Վ. Զէյթունի բարբառի ծայնական դրուծիւնը:

38. Կրիստիան Մ. Վ. Զէյթունի բարբառի ծայնական դրուծիւնը:

39. Karst Prof. Dr. J.: Zur ethnischen Stellung der Armenier (= Կարստ Զէյթունի-հայերէն):

40. Մաքս Կրիստիան Մ. Վ. Զէյթունի բարբառի ծայնական դրուծիւնը:

“Յոգշարձանին, ցիւն է”

Preis des „Huschardzan“:

Թղթակազմ ֆր. 40.—

Կիսակազմ „ 45.—

Brochiert Քր. 40.—

Halbfanz „ 45.—

Մեր հասցեն — Unsere Adresse:

Rédaction de la Revue „Handes Amsorya“

Vienne (Autriche), VII/2 Mechitharistengasse 4.
